

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация Пий-Хемского кожууна

МБОУ Уюкская СОШ

РАССМОТРЕНО

на заседании ШМО

Н.А. Корчагина Корчагина Н.А.

Протокол №1 от «29»
августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНО

заместитель директора по
УВР

О.П. Кузовлева Кузовлева О.П.
от «30» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

директор МБОУ Уюкской
СОШ им. В.Яна

А.Ч. Данчыл Данчыл А.Ч.
Приказ №64/9 от «1»
сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 10-11 классов

с.Уюк 2023

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемниниң өөрөдилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөрөдилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниниң чижек өөрөдилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөрөдилге номнарынга дүүштүр кылдынган.

Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртеминиң шингээткениниң түңнелдерин кичээнге алган.

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря

2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

4

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ

ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шиңгээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле

деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

5

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларны эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг.

Уругларны делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларны угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчыны делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер.

Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарны чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан меделдиди-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредиди – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээтирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

6

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш «төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигиниң түңнелинден төрөөн дылынга ынаа, хумагалыы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээтирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрениген билиглерин

улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөрөдигениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

7

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрээн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

- амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүн бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;
- чогаал, сөзүглел төрээн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;
- төрээн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан меделердиди-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;
- чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен

делегейи, уран чүүлдүн бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

8

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни

шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң

амыдыралды номчукчуга таныштыларының хуу көрүжү дээрзин уругларга

таныштылары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле

тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру

ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң

ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонuurгап

номчуурунга кижизидер ажылдар;

– тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун

кижизидер ажылдар;

9

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып,

кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы

чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр

ажыл-чорудулга.

–

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ

ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан

өөредир сүме ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол

ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин

шингээдир 4 дугаар вариантыны боттандырамынче угландырган турган 1 . Ук

вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9

класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының доктаалдары болгаш
дужаалдары база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек
өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем
яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрээн (тыва)
чогаал эртемин шингээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес
өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның
тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген
Программада төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей
кылган.

1 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге
планнарын

тургузары-биле ажылдап кылдынган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының
дужаалы № 829-

д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажылчын программаның
тургузукчулары

школазының угланыышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

10

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ

КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-
Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-
оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдиң чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрниң чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерниң ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдуң солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Ши «Буянныг амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар.

Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном».

Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза»,
«Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очаландан кедилерин»,
«Тооруктуг долгай тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг
Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиги-Бүрүс», «Азыранды».

12

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Ши «Чаргы».

Танова Е. Т. Ши «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»

(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык

дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота

дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында

билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-

Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

13

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим»

(шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер);

чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ыылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шиин «Он бир».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Элляй С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы
болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг.
Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Ши
дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

14

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды
кежии»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлеш шүлүктен
шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап
орар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу»,
шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускауннун чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Ши «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Ши «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Ши дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

15

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң».

Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Ши «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

16

Шекспир В. Ши «Ромео биле Джульетта» .

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – ши чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөгө» (шилилге-биле).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Ши «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредир үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгенин түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

17

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шиңгээткенин, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингенин түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шиңгээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, айылап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-

бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынгга хамаарыштыр хар-назынынгга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;
- чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдерти чугаалап билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;
- чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;
- чогаалды рольдап аянныг номчуур;
- өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынгга база

амыдыралда үнелерни (маадырларның буянны, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;

– сөзүглелге план тургузуп билир;

– сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти

чугаалаары;

– пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;

– салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;

– чогаалда тоожукчу маадырның овур-хевирин ылгап билир;

– чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң

хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-

биле холбаалыын эскерип билир;

– төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкынын удуртулгазы-биле).

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

– уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;

– улустуң аас чогаалында көдүртүнген мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;

– улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй талалыын сайгарып билир;

– хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;

– тоолдарның угаан-медерел сайзыраарына салдарлыын тодарадып билир;

– буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл,

улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;

– үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;

19

– өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;

– үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүң утказын тодарадып билир;

– өөрөнгөн турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндезинниин илередип билир;

– авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;

– тоолдар маадырларының аажы-чаңынга, оларның хөделиишкиннеринге үнелелди берип билир;

– басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин, мугулай чоруун сойгалап болгаш сайгарарып билир;

– басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;

– улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;

– пейзаж дузазы-биле маадырларның иштики аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаш идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;

- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиги ужур-утказын база чогаал маадырларының омур-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаабиле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаш ийииги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнелеп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөренип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билиинге дүүштүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;

20

- план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;
- төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шиңгээдип алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;

- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг
панны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында
харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянынг, тода эдерти
чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны
дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын
тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип
шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан,
оларның ужур-дузанын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин
(делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска
үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңа аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип
билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңа
хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап
билир болур ужурлуг.

Предметтиг түннелдер

Өөрөникчилер шингээдип алыр:

21

- шүлүктүң темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-

биле тодарадып билир;

– аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;

– тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;

тыва чоннун аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы,

төрээн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын

бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап

шыдаар;

– төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип,

шингээдир;

– төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин

утказын ажыдып билир;

– чоннун төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун

ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;

– улустун ырларын күүседип билир;

– алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай,

шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;

– өөрөнгөн тоолдарыңга дөмейлештир бодунуң тоолдарын

чогаадыр;

– бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын

тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевири);

– басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын

тодарадып билир;

– «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап

тура, сөзүглелди сайгарып билир;

– басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;

– басняны рольдап аянныг номчуур;

– проза чогаалыңдан үзүндүнү аянныг номчуп күүседир;

- чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
- тоожунуң маадырларыңа деңнелгелиг характеристика берип билир;
- маадырларга портрет тургузуп билир;
- чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
- шии чогаалының улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
- чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
- чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

22

- башкының дагзып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;
- дылдың чурумалдыг аргаларының овур-хевир тургузарыңа авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырыңа ооң салдарын тодарадып билир;
- автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;

- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;
- идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;
- чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;
- «легенда» болгаш «миф» деп билиишкиннерниң онзагайын тодарадып билир;
- чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;
- төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;
- тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;
- тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;
- йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаш тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;
- алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;
- алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;
- хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың овурун дамчыштыр чуранының онзагайын билир;
- тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;
- көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

– сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;

– чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

23

– Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;

– басня жанрының тывылганының төөгүзүн шингээдир, тургузуунуң онзагайын билир, катаптап турар;

– чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;

– чогаалда чырыттырган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;

– персонаж болгаш прототип, авторнуң овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;

– сөзүглелде янзы-бүрү овор-хевирниң ужур-утказын (кижиниң овуру, бойдустун овуру, үениң овуру, чылдың овуру, дириг амытанның овуру, болуушкуннун овуру, бир чүүлдүң овуру) билир;

– тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;

– аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның овор-хевирин деңнеп билир;

– шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;

– маадырларның чугаа-домаа, хөделиишкиннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;

– чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдерти чугаалаар;

– башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны

(төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг,
кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып
билир;
- эпостуң кол маадырларының омур-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип
билир;
- чогаалдарда символиктиг омурларның делгем ужур-утказын
база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
- төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый
харылзаалыын тодарадып билир;
- авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;
- кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның
ужур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;

24

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге
чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга
үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп
билишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билишкиннерни
(литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен
чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга

- дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
  - өөренип турар чогаалдарынга дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
  - чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
  - шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дуказын демдегледип билир;
  - чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
  - чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
  - өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
  - чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
  - аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
  - чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажил-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажилдар-биле ажилдап билир;
  - чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
  - номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
  - чогаалчының чогаадыкчы ажилынга хамаарышкан бижимел

ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

25

- уран чүүлдүн өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтук байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болуушкуннарга авторнун хамаарылгазын илередип билир;

- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

26

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг омурларның делгем ужур-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң утказын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бжиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш

- идеязын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
  - сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
  - нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
  - угаап боданырын сайзырадыр;
  - чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
  - чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
  - чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
  - чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;
  - авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;
  - чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
  - чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;
  - символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
  - детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
  - чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- 3. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажилдап билир;
- аянный номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыыш-

кынарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;

– аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап,
дыңнап, сайгарып билир;

– библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап
билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

– кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн
хевирлеттинеринге уран чүүлдүн бир хевири чечен чогаалдың салдарын
тайылбырлап билир;

– чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл-
ижиниң аразында харылзаалыын шиңгээдип алыр;

– литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билиишкиннерге
хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг
айтырыгларны шиитпирлээринге чогумчалыг ажыглаар;

28

– бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының
чепсээ дээрзин шиңгээдир;

– новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында
композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыглалының база өске-даа
аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга
салдарын тодарадып билир;

– тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн
чылдарында тыва чогаалчыларның шии жанрының хевирлериниң
сайзыраарынга салдарын каксы билир;

– либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас
чогаалының ук хевирниң сайзыраарынга ужур-дузанын билир;

– очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда

бижиттинген чогаалдарны билир;

– чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг

эвес айтырыглар шиитпирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;

– кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга

чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;

– мөңгө үе, сагыш-сеткилдің арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;

– чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;

– чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузазы-биле тодарадып билир;

– сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;

– чогаал аттарының, ооң иштинде овур-хевирлерниң символиктиг уjur-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР

КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

– тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

– төрээн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

29

– чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин

болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр

билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүн ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;

– сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир,

Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир

аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

– эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар

сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;

– бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга

сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;

– библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар

болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;

– Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел

тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;

– география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып

билир;

– руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле

таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып

билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);

– дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын

тодарадып билир;

– чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип

билир;

– лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга

хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

– чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;

– чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар,

портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн

алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

– шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

30

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын

бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген

айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүле

айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга

хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг

тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын

билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп

билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

- ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажил-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланышкынарнын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
- тыва литератураның укталган дестери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
- литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарынга барымдаалап илередип билир;
- орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;
- Орхон-Енисей бижиктеринде тоожушкун кезектерин тодарадып билир;
- эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
- баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының омурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
- маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалыга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдун чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннун ниити оворун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннун чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;

- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин уjur-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

10 класс

№	Кичээлдернин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	Тываның Россияга каттышканы болгаш тыва литератураның улам ыңай хөгжүлдези.	Конспект ар. 5-8		
2	С.Сарыг-оолдун чогаадыкчы намдары.	Шүлүктерниң сайгарылгазы. Реферат.		
3	С.Сарыг-оолдун хамааты лириказы.	Шүлүк доктаадыр.		
4	С.Сарыг-оолдун ынакшыл болгаш философчу лириказы.	Шүлүктерниң сайгарылгазы.		
5	С.Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглелиниң бижиттинген төөгүзү.	Чогаадыг «Алдын-кыс төлептиг кыс».		
6	«Алдын-кыс» - тыва улустун бурунгаар депшилгезинин дугайында чогаал. Шүлүглелдин аас-чогаалы-биле төрелдешкээ, дылынын байы.	Айтырыгларга харыылаар		
7	С. Сарыг-оолдун Ангыр-оолдун тоожузунда» чоннуң езулалдары, чанчылдары	Дыңнадыг «Шагаа-онзагай байырлал».		
8	«Аңгыр-оолдун тоожузунда» чоннуң омур-хевири.	Айтырыглар-биле ажыл		
9	С. Сарыг-оол Ангыр-оолдун тоожузу». Национал хосталгалыг шимчээшкин болгаш кол маадыр.	Дыңнадыг«Ангыр-оолдун чаа амыдыралынын эгези».		
10	«Ангыр-оолдун тоожузунга» түңнел кичээл.	Чогаалдын уран-чеченин сайгарар		
11	КДН. С. Сарыг-оол «Алдан дургун».	Номчуур.		
12	Литератураның улусчузу	Конспект ар. 70.		
13	С.Пюрбюнун чогаадыкчы намдары.	Шулук доктаадыр.		
14	С.Пюрбюнуң лириказы.	Шулуктерни сайгарар. Реферат кылыр.		
15	С Пюрбю «Кызыл үер». Тывага шаг-үениң өскерлип турары.	Айтырыглар.		

16	С Пюрбю «Кызыл уер». Тывада эрги езунун баганазы сыйылган.	Шиини номчуур. Дыннадыг «Улустун аас чогаалын ажыглааны»		
17	Тыва литературада төөгү-революстуг тема.	Арыннар 142-144 номчуур		
18	С.К.Тока Допчу намдары, чогаадыкчы ажыл-херээ. «Араттың сөзү»-роман-трилогия.	Немелде материал чыыр		
19	«Араттың сөзү» деп романның темазы, идеязы, композициязы.	Ар.145-154 номчуур		
20	Улустарның найыралы – «Араттын сөзүндө» өзек тема.	Айтырыгларга харыылаар		
21	Улусчу Тывага чаа амыдырал дээш демиселдиё темазын уранчыдып чурааны.	Романда маадырларны бөлүктээр		
22	Романда ядыы кижилерниң социал межерели	Айтырыгларга харыылаар		
23	Ч.с.к. С.Тока --чогаалчы, политик	Немелде материал чыыр		
24	Чурт-шинчилел музейинче экскурссия	Викторинага белеткел		
25	Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	Конспект кылыр, айт. харыылаар.		
26	Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	Чогаалдар сайгарылгазы		
27	О.К.Саган-оолдуң чогаадыкчы намдары.	«Тыва- малчыннар чурту» деп дыннадыг кылыр.		
28	О.К.Саган-оол "Дөспестер"	Номчуур		
29	«Дөспестерниң» идея-тематиктиг уг-шии.	Ар.198, айт.харыылаар.		
30	Хеймер-оолдуң омур-хевири.	Айтырыгларга харыылаар		
31	Амгы үеде романның туружу	Номчуур		
32	«Дөспестерге» түңнел-кичээл.	Онаалга ар. 98		
33	Чыл дургузунда ооренгенин катаптаары			
34	зачет	Чогаадыгга белеткел		

11 класс

№	Кичээлдернин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	Тыва литературанын амгы үеде хөгжүлдези.	Арын 3-7 номчуур		
2	Чогаадыкчы намдары болгаш ажыл-чорудулгазы	Айтырыгларга харыы		
3	«Авазынга дангырак» -ниитилелде социал чөрүлдээлерни көргүскен чогаал.	Чогаалда омур-хевирлерни бөлүктөп маргылдаага белеткел.		
4	«Авазынга дангырак»деп чогаалда омур-хевирлер	Кыска чогаадыг «Чогаалда менээ таарышкан маадыр»		
5	Чогаалдын уран-чечен дылы.	Үзүндү сайгарар.		
6	Ч.С.Суд-кичээл «Кым буруулугул?»	Чогаадыгга белеткел		
7	Ч.С. Чогаадыг «Араганын кырынга чам үнөр	Чедир бижиир		
8	«Ногаан ортулук» - экология дугайында тоожу	Арын 61-78 номчуур		
9	Маадырларының бодалдарынын амгы тыва амыдырал-биле тудуш холбаалыы	Үзүндүнүң анализи кылыр		
10	«Ногаан ортулуктуң» уран-чечени болгаш дылының аянныы, чигези, билдингири	Чедир бижиир		

11	Ч.С. Чогаадыг «Ава бойдусту камнаалынар!»	Немелде материал чыыры		
12	Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-ижи.	«Хадынчыгаш» сайгарылгазы		
13	Ю.Ш.Кюнзегештин лириказы.	Чогаалды номчуур		
14	«Көк-Эл» деп балладанын амыдырал-биле холбаазы	Арын 118 айтырыгларга харылаар		
15	«Куда» деп шүлүглел болгаш амгы үе.	Катаптаашкын		
16	Ч.С. Рефераттар камгалалы.	Чогаалчы дуг-да немелде материал чыыр.		
17	Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-ижи.	Шүлүк доктаадыр		
18	О.Сувакпиттин поэзиязы.	Чогаалды номчуур		
19	Ч.С. «Ылар».	Чогаалды номчуур		
20	«Аревечи»: темазы, идеязы. Төөгү-биле холбаазы. Уран-чечени.	«Аревэчи» номчуур.		
21	«Сат Бүрзеккей дугайында баллада»	Арын 130 айтырыг №6 бжимел хары		
22	Ч.с. Чогаадыг. «Кым-даа, чүү-даа угтундурбаан»	Чедир бижиир		
23	Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-ижи.	Немелде материал чыыры		
24	К.Кудажынын шүлүк чогаалы.	Дыннадыглар белеткээр.		
25	К.Кудажынын прозазы.	Чогаалды номчуур		
26	«Уйгу чок Улуг-Хем» - роман-эпопея.	Номчуур		
27	Кара томнуң символиктиг утказы.	Айтырыгларга харылаар. Арын 193		
28	Романның төөгү-биле холбаазы.	Чогаадыгга белеткел.		

29	Кара томнуң уран-чечени.	катаптаашкын		
30	Кызыл томнуң символиктиг утказы.	Чогаалды номчуур		
31	Романның төөгү-биле холбаазы.	Арын 229-260 номчуур		
32	Кызыл томнуң уран-чечени.	Чогаалды номчуур		
33	Ч.с. Чогаадыг (Темалар аайы-биле.)	катаптаашкын		
34	Зачет	Чогаалды номчуур		

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словары, аас чогаал словары болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар.

Чогаалчыларның намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва

чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер.

Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадыргы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннун Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскөн-төрээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажилчын кыдарыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрээн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажилчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажил.

[Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.
5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.
6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.
7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредири. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.
8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиринің аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. –102 с.
9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.88
10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.
11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.
12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.
13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе:

литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпиграфы и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
9. Күлтегин: Мөңгө даштын сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдериниң тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюрск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы
А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. –

Кызыл, 2003. – С. 85-88.

15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм.

Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство

им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.

16. Мижит Л. С. Триадиичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.

17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

90

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.

19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.

20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

21. Тогуи-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуи-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.

22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.

23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.

24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. –

194 с.

25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы.

Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе].

– Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.

26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының

чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о

тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.

27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл:

ТывНУЧ, 1990. – 271 с.

28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл:

ТывНУЧ, 2000. – 54 с.

29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское

книжное издательство, 2002. – 255 с.

30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп –

Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.

31. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыз – Кызыл:

Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.

32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг –

Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.

33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской

литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и

литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ,

2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской

прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др. – Л.:

Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред.

Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш.

Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL:

<http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

92

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL:

<http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-

Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел»

/ URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).

6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL:

<http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL:

<http://www.-ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).

8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/>

(дата обращения: 14.11.2019).

9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL:

<https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы

Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и

- литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisатели-tuvу.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: figo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020)

